

ՏԱԹԵԻԿ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, ՄՄ

ՎԱՅԵՐԵՆ ՁԵՈՎԳԻՐ ՎՏԱՎԱԾԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԵՐՆ ԻԲՐԵԻ ՍԱՆՐ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ¹

Վայերենի քերականագիտության համար նյութ են ծառայել գլխավորապես ամբողջական երկերը, որոնք լեզվաբաններն ուսումնասիրել են ինչպես ըստ առանձին հեղինակների², այնպես էլ պատմական ընդգրկմամբ³: Այն թեև հիմնականում ուսումնասիրված է, այդուհանդերձ, ըստ ձեռագրական նյութի, քերականության պատմությունը նոր տվյալներով լրացնելու հնարավորությունն սպառված չէ: Ձեռագրերում սփռված մանր քերականական աշխատությունները, որոնք այլ նյութերին կից կամ որեւէ աշխատության մաս կազմող տեսական եւ ուսումնական բնույթի հատվածական բնագրեր են, հիմնականում դրված չեն գիտական շրջանառության մեջ:

Գեւորգ Զահուկյանը դրանցից մի քանիսին հակիրճ քննությամբ անդրադարձել է⁴, սակայն մեր ուսումնասիրությունը կատարվում է

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ Գիտության կոմիտեի տրամադրած դրամաշնորհով՝ 18T-6B200 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում: Բնագրերը ներկայացնում ենք չնչին միջամտություններով:

² ԱՌԱՔԵԼ ՍԻՆԵՑԻ, Յաղագս քերականության համառատ լուծմունք, Լոս-Անճելոս, 1982. ԴԱԻԻԹ ԶԵՅՔՈՒՆՅԻ, Մեկնություն քերականին, Երեւան, 1981. ՇՍԱՅԻ ՆՁԵՑԻ, Վերլուծություն քերականության, Երեւան, 1966. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՐՋՆԿԱՅԻ, Հաւաքումն մեկնության քերականի, Լոս Անճելոս, 1983. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԾՈՐԾՈՐԵՑԻ, Համառատ տեսություն քերականի, Լոս Անճելոս, 1984. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔՐԵՆԵՑԻ, Յաղագս քերականին, Երեւան, 1977. ՎԱՐԳԱՆ ԱՐԵՒԵԼՅԻ, Մեկնություն քերականի, Երեւան, 1972:

³ Ն. ԱԳՈՆՅ, Երկեր, հտ. Գ., Երեւան, 2008. Լ. ԽԱՋԵՐՅԱՆ, Գրչության արվեստի լեզվական-քերականական տեսությունը միջնադարյան Հայաստանում, Երեւան, 1962. Լ. ԽԱՋԵՐՅԱՆ, Հայ լեզուաբանության առաջացման պատմությունը եւ քերականագիտական միտքը V—XVI դարերում, Լիդպոն, 1992. Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, Գրաբարի քերականության պատմություն, Երեւան, 1974. Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, Քերականական եւ ուղղագրական աշխատությունները հին եւ միջնադարյան Հայաստանում (V—XV դդ.), Երեւան, 1954:

⁴ Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, Քերականական եւ ուղղագրական աշխատությունները հին եւ միջնադարյան Հայաստանում (V—XV դդ.), էջ 350—354:

հատկապես դրանց նոր խմբեր առանձնացնելու, ինչպես նաեւ բովանդակային եւ կառուցվածքային հստակ պատկեր ուրվագծելու, որոշ առանձնահատկություններ բացահայտելու տեսանկյունից:

Որպես աղբյուր առանձնացրել ենք մաշտոցյան Մատենադարանի երեք ձեռագիր մատյան՝ թվագրված Ժէ.—ԺԹ. դարերով, որոնցում կան ուսումնասիրությանն առնչվող հատվածական քերականություններ: Ուսումնասիրության նյութ բնագրերը քննելու ենք ըստ դրանց ժամանակագրական կարգի:

ՄՄ Հ^{մր} 2281 ձեռագիրը տարատեսակ նյութերի ժողովածու է՝ գրված 1668 թ. առաջ, գրչության վայրը՝ անհայտ: Քննվող նյութը ձեռագրի 307բ—321ա էջերում է, անխորագիր է եւ շարադրված հարց ու պատասխանի միջոցով: Բովանդակում է քերականությունն ու դրա բաղկացուցիչ մասերը, խոսքի մասերից՝ միայն անունը: Բովանդակային զգալի նմանությունները հուշում են, որ հատվածական նյութը կառուցված է հայ քերականության պատմության առաջին փաստաթղթի՝ Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության թարգմանության հենքով, իսկ կառուցվածքային տեսանկյունից սերտ աղերսներ ունի Դավիթ Ջեյթունցու աշխատության հետ:

Քերականությունը պատրաստի հարցարան է, որտեղ հարցադրումները բխում են մեկը մյուսից, իսկ պատասխանները հակիրճ են ու հստակ⁵: Քերականության սահմանումը պարզունակ է. «Հարց. Զինչ է քերականութիւն: Պատասխան. Քերականութիւն է հմտութիւն: Հարց. Որո՞ց իրաց է հմտութիւն: Պատասխան. Վերծանութեան եւ գրչութեան» (307բ): Հաջորդում է քերականության ավանդական վեց բաժինների թվարկումը՝ կարճ հարց—պատասխան շարադրմամբ: Այնուհետեւ սահմանվում է վերծանությունը. «Վերծանութիւն ընթերցողութիւն է կամ թէ կարգացողութիւն» (307բ), որին հետեւում են ընթերցանության երեք կանոնները՝ կրկին պարզ, բայց արդեն ընդարձակ սահմանումներով: Ընթերցանության կանոնների յուրացումից հետո հեղինակն անցնում է քերականության վեց բաժիններից յուրաքանչյուրի առավել բովանդակալից եւ մանրամասն ներկայացմանը: Տառի մասին կրկին քաղվածաբար է խոսում՝ առանց ձայնավորների եւ բաղաձայնների տարորոշման, եւ ասում, որ «զի փոխանակ Ռայի Բէ չի գիցես եւ ոչ փոխան Գիմի՝ Քէ...», զի ի գրելն ստույգ

⁵ Հմմտ. ԴԱԻԹ ՋԵՅԹՈՒՆՅԻ, նշվ. աշխ.:

գրեսցես, նոյնպէս եւ յընթեռնուլն ուղիղ վերծանիցես...»։ Հետեւում է բանի սահմանումը, որը Թրակացու քերականության բառացի ընդօրինակումն է. «Բան է հետեւակ բառի, շարադրութիւն, զտրամախոհութիւն՝ ինքնակատար յայտնելով» (309ա)⁶։

Խոսքի մասերի բաժանումն ավանդական է. «անուն, դերանուն, բայ, մակբայ, ընդունելութիւն, շաղկապ, նախադրութիւն, օդ (իմա՛ յօդ.— Տ. Մ.)» (309բ)։ Տարորոշում է խոսքի մասերի հոլովական եւ անհոլով տեսակները. «Հարց. Ո՛րք են հոլովականք։ Պատասխան. Անուն, դերանուն, ընդունելութիւն, օդ։ Հարց. Ասա՛, անուանէ՛ եւ զանհոլովսն, թէ որք են։ Պատասխան. Բայ, մակբայ, նախադրութիւն, շաղկապ» (309բ—310ա)։

«Յաղագս անուան» խորագրով բաժնում հանգամանալից խոսում է անուն խոսքի մասի եւ դրա քերականական հատկանիշների մասին։ Անվան հետեւյալ սահմանումն է տալիս. «Անուն է մասն բանի հոլովական, մարմին կամ իր նշանակիչ» (310ա), որը, չնչին տարբերությամբ, կրկին ընդօրինակված է Թրակացուց⁷։ Առանձնացնում է հասարակ եւ հատուկ անուններ. «Քանզի ամենայն անուն կամ ընդհանուր իրս նշանակէ, որ է հասարակ եւ կամ մասնական, որ է յատուկ» (310ա)։ Հետեւելով Թարգմանչին՝ անվան քերականական հինգ կարգ է տարբերակում. «սեռք, տեսակք, ձեւք, թիւք, հոլովք»⁸ (310աբ)։

Սեռի հետեւյալ սահմանումն է տալիս. «Սեռն է, որ յայտնէ անուամբ զարուն, զէգն եւ չեզոքն» (310բ), որից հետո թվում է սեռի հինգ տեսակը, ինչպէս Թարգմանչի քերականությունում՝ «արական, իգական, չեզոք, հասարակ եւ մակաւասար»⁹ (310բ), սակայն շարադրանքում խոսում է երեքի մասին եւ ասում, որ մեր լեզվում չգտավ համապատասխան օրինակներ եւ կտա հունարենին հատուկ օրինակներ, «քանզի ի հելլենացոց լեզուին, որք անուան սկիզբն ով ունին, արականք են եւ զարուն նշանակեն, որպէս՝ ովայի..., իսկ որք սկզբմունս իայի ունին, որպէս՝ իադիկոս, զէգն կու նշանակէ, նոյնպէս, որ ի սկիզբն անուան աօ ունի, որպէս՝ տօքսօլա, զչէզոքն ցուցանէ» (310բ—311ա)։

Անունները լինում են նախագաղափար եւ ածանցական։ Ածանցականները բաժանվում են «հայրանունական, ստացական, բաղդատական,

⁶ Հմմտ. Ն. Արոնց, նշվ. աշխ., էջ 12։

⁷ Հմմտ. անդ։

⁸ Հմմտ. անդ, էջ 13։

⁹ Հմմտ. անդ, էջ 13։

գերադրական, փաղաքշական, յարանուն, բայածական» տեսակների: Անվան «ձեւերը», ինչպես Թարգմանչի եւ հետագա քերականների երկերում, այստեղ եւս երեքն են՝ «պարզ, բարդ, յարաբարդ»: Անվան թվի հարցում մեր քերականը չի հետեւում Թարգմանչին եւ տալիս է եզական եւ յոգնական թիվ, ի դեպ, եզականը նաեւ «միավորական» է կոչում, ինչպես Ստեփանոս Սյունեցին¹⁰: Աշխատության մեջ տրված են Թարգմանչից ավանդված վեց հոլովները՝ «ուղղական, սեռական, տրական, առաքական, հայցական, հոշական»¹¹, եւ հաջորդում է անունների ցանկ, ու նշվում, որ «ամենայն անուն սոքօք հոլովի» (312ա): Հաջորդ էջերում տրված են մի քանի հասարակ անուն՝ քերականական վերլուծություններով եւ հոլովական հարացույցներով:

ՄՄ Հ^մ 4305 ձեռագիրը գրվել է ԺԸ. դարում, գրչության վայրն անհայտ է, քերականության հեղինակի կամ ձեռագրի գրչի մասին եւս տեղեկությունները բացակայում են: Սակայն 1ա եւ 2ա էջերի ստորին լուսանցքներում հետագայի գրչի ձեռքով կան հիշատակագրություններ՝ «այս է քերական» եւ «այս է, որ կոչի քերական, լինի խրատու տղայական», ինչը փաստում է, որ հատվածական քերականությունն ուսումնական նպատակով է գործածվել:

Ձեռագիրը բովանդակում է միայն բայ խոսքի մասը¹² եւ սկսվում է դրա սահմանումով. «Բայն է երկրորդ մասն բանի, որ զգործողութիւն էութեան նշանակէ հանդերձ ամանակաւ եւ դիմաւ» (1ա): Հեղինակը Սիմեոն Զուղայեցու պես տալիս է բայի սահմանում՝ ըստ ձեւաբանական եւ իմաստային հատկանիշների¹³: Բայերն իմաստային երկու խմբի է բաժանում՝ «էական» եւ «արտակայական»՝ յուրաքանչյուրը՝ իր սահմանմամբ. «էականքն են չորք, այսինքն՝ եղանիմ, լինիմ, եմ եւ գոմ, եւ ասին էականք, զի յառաջածին էութեան եւ կամ զլինիլն նորին նշանակեն» (1ա), «արտակայականքն եւս են չորք, զի ընդ չորս անցս ընթանան եւ ոչ աւելիս, այսինքն՝ յամ, յեմ, յում, յիմ» (1ա): Նկատենք, որ իմաստային խմբի սահմանումները Մխիթար Սեբաստացու քերականության

¹⁰ Հմմտ. անդ, էջ 206:

¹¹ Հմմտ. անդ, էջ 17:

¹² Այս նույն հատվածական քերականությունը մաշտոցյան Մատենադարանում կա նաեւ մեկ այլ գրչագիր օրինակով՝ ՄՄ Հ^մ 3252, 2բ–128բ՝ գրված ԺԹ. դարում, գրչության վայրը՝ անհայտ:

¹³ Տես ՍԻՄԷՕՆ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ, Գիրք որ կոչի քերականութիւն, Կ. Պօլիս, 1725, էջ 63:

ընդօրինակումն են¹⁴, իսկ «արտակայական» անվանումն ընտրելիս հեղինակն առաջնորդվել է Զուղայեցու քերականության մեջ¹⁵:

Կրկին Զուղայեցուց ընդօրինակելով՝ ձեռքանական առումով տարբերակում է երկու կարգի ժամանակային ձեւեր՝ «բնագէմք» եւ «դրագէմք»¹⁶, սակայն ի տարբերություն նրա՝ տալիս է վերոնշյալ ժամանակային ձեւերի սահմանումները. «բնագէմք են, որք զդէմս բնութեամբ ունին եւ են սոքա չորս ամանակքն, այս է ներկայն, անկատարն, կատարեալն, ապառնին, իսկ դրագէմք են, որք դրութեամբ ունին զդէմս եւ են Բ. ժամանակքն, այսինքն՝ յարակատարն եւ գերակատարն» (1ա): Իբրեւ խոնարհման լծորդությունների տարբերիչներ՝ հեղինակն ընդունում է սահմանակաճ ներկայի վերջավորությունների ա, ե, ու, ի ձայնավորները եւ կոչում «առաջին նշանք», սրանցից զատ՝ իբրեւ «երկրորդ նշանք» թվարկվում են հրամայական ներկայի վերջավորությունները, որոնք հինգն են՝ «ա, եա, եաց, իր, ո» (1բ): Այս երկու կարգի նշաններից ելնելով՝ տարբերակում է «նմանականք» եւ «աննման» բայեր: Հեղինակը, այս անվանումները տալով, նշում է, որ «յայլ հեղինակաց հասարակականք եւ կողմնականք են ասացեալք»՝ հավանաբար նկատի ունենալով Զուղայեցուն, քանի որ Զուղայեցին է նման բայեր առանձնացնում, եւ փաստորեն, ինքն այդ նույն բայերի համար նշում է բոլորովին տարբեր՝ քերականագիտության մեջ նոր անվանումներ: Առաջնորդվելով Սեբաստացու քերականության մեջ՝ բայերը ձեռքանորեն բաժանում է «կանոնաւոր»-ների եւ «անկանոն»-ների եւ վերջիններիս շարքին դասում «արտուղի, պակասաւոր եւ դիմազուրկ» բայերը¹⁷:

Բային հատկացվում է քերականական վեց կարգ՝ սեռ, տեսակ, թիվ, դեմք, ժամանակ («ամանակ») եւ «ուրակ» (եղանակ)՝ ի տարբերություն Զուղայեցու եւ Սեբաստացու առանձնացրած ութ քերականական կարգերի¹⁸: Քերականության հեղինակն ընդունում է բայի սեռի միեւնույն քանակն ու անվանումները, ինչ Զուղայեցին, նաեւ տալիս հակիրճ սահմանում-բացատրություններ. «սեռք չորք՝ ներգործական,

¹⁴ Հմմտ. ՄԽԹԱՐ ՍԵԲԱՍՏԱՅԻ, Քերականութիւն գրաբարի լեզուի Հայկազեան սեռի, Վենետիկ, 1730, էջ 302–303:

¹⁵ Հմմտ. ՄԽԹՕՆ ԶՈՒԳԱՅԵՑԻ, նշվ. աշխ., էջ 63:

¹⁶ Հմմտ. անդ, էջ 63:

¹⁷ Հմմտ. ՄԽԹԱՐ ՍԵԲԱՍՏԱՅԻ, նշվ. աշխ., էջ 303:

¹⁸ Հմմտ. ՄԽԹՕՆ ԶՈՒԳԱՅԵՑԻ, նշվ. աշխ., էջ 63–64, Մ. ՍԵԲԱՍՏԱՅԻ, նշվ. աշխ., էջ 304:

կրաւորական, ընդմիջական եւ հասարակ, ներգործական կոչի, որ ինքն այլում ներգործէ, որպէս՝ սիրեմ, կրաւորական, որ յայլմէ ներգործի, որպէս՝ սիրիմ, ընդմիջական կոչի այն, որ ոչ այլում ներգործէ եւ ոչ յայլմէ ներգործի, այլ իւր ներգործութիւնն յինքեան մնայ, այսինքն՝ ներգործէ եւ ինքն կրէ, որպէս՝ ննջեմ, եւ հասարակ այն կոչի, որ միեւնոյն ձայնիւ զերկու իմացմունս ունի՝ ներգործականի եւ կրաւորականի, որպէս՝ ծնանիմ»¹⁹ (Չաբ):

Բայի կազմութեան հարցում կրկին տեսնում ենք Զուղայեցու եւ Սեբաստացու ազդեցութիւնը: Հեղինակն առանձնացնում է երկու «տեսակ», սակայն տարբեր անվանումներով՝ «նախագաղափար»-ի փոխարեն առաջարկում է «նախատիպ», իսկ «ածանցական»-ի՝ «ածանցեալ» անվանումները, եւ վերոնշյալ քերականների պես ածանցական է համարում պատճառական բայերը (օրինակ՝ կասեցուցանեմ): Բայի թվի եւ դեմքի քերականական կարգերի դեպքում տեսնում ենք ավանդական մոտեցումը՝ եզական, հոգնական թիվ եւ առաջին, երկրորդ, երրորդ դեմք: Ժամանակի քերականական կարգի դեպքում հեղինակը մյուս քերականների պես չի առանձնացնում երեք հիմնական ժամանակ եւ չորս տարատեսակ, այլ միանգամից բայի վեց ժամանակ է նշում՝ «ներկայ, անկատար, կատարեալ, յարակատար, գերակատար, ապառնի» (Չբ): Սրա վերաբերյալ նկատենք, որ Զուղայեցին բայի ժամանակի ավանդական համակարգն է ընդունում. «ամանակք երեք՝ ներկայ, անցեալ, ապառնի, բայց անցելոյն զանազանք են չորք՝ անկատար, կատարեալ, յարակատար, գերակատար, յորս յարադրեալ ներկայն եւ ապառնին, լինին վեց»²⁰: Սա հաստատում է, որ քերականութեան հեղինակը մասնավոր կերպով ընդունում է ավանդական համակարգը, որը ներկայացված է Զուղայեցու աշխատութեանում: Սիմեոն Զուղայեցու օրինակով նա եղանակն անվանում է «որակ» եւ նշում եղանակի միեւնոյն տեսակները, ինչ Զուղայեցին ու Սեբաստացին:

Հեղինակը խոնարհման հետեւյալ տեսակներն է առանձնացնում է՝ «միատեսակ» եւ «երկատեսակ» բայեր. միատեսակ է համարում այն բայերը, «որք ընդ մի շաւիղ խոնարհին կամ ներգործականի, կամ կրաւորականի» (Չբ—Յա), իսկ երկատեսակ են նրանք, «որ ի յոմանս ժամանակս ընդ ներգործականան խոնարհին եւ ի յոմանս ընդ կրաւորականան» (Յա): Այս 5 էջանոց տեսական հատվածին հաջորդում է գործնական

¹⁹ Հմմտ. ՍԻՄԵՕՆ ԶՈՒԳԱՅԵՑԻ, նշվ. աշխ., էջ 64:

²⁰ Հմմտ. անդ., էջ 65:

ծավալուն բաժինը, որը 163 էջ է եւ բովանդակում է բայերի ձեւաբանական վերլուծություններն ու խոնարհման հարացույցը: Քանի որ վերջինս գրեթե նույնությամբ ընդօրինակված է Զուղայեցու աշխատության համապատասխան բաժնից, ավելորդ ենք համարում կրկնել եւ կնշենք միայն հետեւյալ տարբերությունը՝ տեսական հատվածում հեղինակը բայի քերականական վեց կարգ է առանձնացնում, մինչդեռ գործնական հատվածում բայերը վերլուծում է ըստ քերականական ութ կարգի՝ ավելացնելով «ձեւ»-ն ու «եղանակ»-ը (լծորդություն): Ամերեւույթ բայերը հոլովելիս հեղինակը կրկին հետեւում է Զուղայեցուն՝ նշելով միեւնույն տասը հոլովները, ինչ նա՝ ուղղական, սեռական, տրական, գործիական, հայցական, սկզբնական, պատմական, ներգոյական, արտագոյական, կոչական²¹ (7ա):

Թեեւ քերականության շարադրանքում նկատելի է Սիմեոն Զուղայեցու եւ Մխիթար Սեբաստացու աշխատությունների անմիջական ազդեցությունը՝ հաճախ բառացի ընդօրինակումներով, այնուամենայնիվ հեղինակը նաեւ ցուցաբերում է որոշակի ինքնուրույնություն:

ՄՄ Հ^{որ} 9129 ձեռագիրը 1844–1867 թթ. սկզբում Տփղիսում, այնուհետեւ Ախալցխայում գրված ժողովածու է՝ բաղկացած տարբեր նյութերից: Զեռագրի 42ա–53ա էջերում կա քերականական հատված, որի հեղինակն է Ախալցխայի նահանգական արքունի ուսումնարանի ուսուցիչ Հակոբ քահանա Տեր-Ջաքարյան-Սուրենյանցը: Հատվածական նյութը վերնագրված է «Հանդէս քերականութեան», որի տիտղոսաթերթից տեղեկանում ենք, որ այն «պարզ եւ դիւր հասկանալի ոճով» նախատեսված է աշակերտների ուսուցման համար՝ «քաղեալ ի հնութենէ հայրենեաց»:

Հատվածական քերականությունն սկսվում է «Ազդ ուսումնատենչ աշակերտաց» առաջաբանով, որտեղ հեղինակը նշում է, որ իր նոր աշխատասիրությունը նվիրում է աշակերտներին՝ հայոց լեզվի քերականությունը սովորելու համար, եւ այդ ուսուցումը այնպես է պատրաստված, որ աշակերտների համար «զուարճալի խաղ եւ թատրոն դառնայ» (43բ), քանի որ մինչ այդ քերականության ուսուցումը «ծանրաբեռն եւ տարժանակիր մէկ կրթութիւն է դարձած իմ ազգակից խեղճ մանկանցն» (43բ): Հեղինակը հույս է հայտնում, որ այս մատյանն օգտակար կլինի քերականության արհեստը սովորեցնելու գործում, եւ հեղինակի վաստակն առավել մեծ կլինի, եթե կարողանա այդ ամենն անել «դիւրիմաց ոճով»:

²¹ Հմմտ. անդ, էջ 31:

Քերականությունն ունի հստակ զատորոշված բովանդակություն, որը, ի դեպ, հազվագեպ է հանդիպում ձեռագիր աշխատությունների շարքում. այն հետեւյալն է. «Գիրք առաջին — ա. Սահմանք քերականութեան,

բ. Մասունք քերականութեան,

գ. Մասունք բանի,

դ. Անուն գոյական,

ե. Բաժանմունք գոյականաց,

զ. Թիւք գոյականաց,

է. Հոլովք գոյականաց,

ը. Անուն ածական,

թ. Բաժանմունք ածականաց,

ժ. Թիւ եւ հոլով ըստ գոյականաց,

ժա. Բառազննութիւն,

ժբ. Հիւսուած անուանց ընդ միմեանս» (45բ)։

Հեղինակը քերականությունը շարադրում է երկու աշակերտների՝ Վարդգեսի ու Աշոտի երկխոսության միջոցով. ի դեպ, սա եւս ոչ հաճախ, ավելին՝ գրեթե չհանդիպող երեւոյթ է հարց ու պատասխանի միջոցով կառուցված քերականությունների մեջ։

Աշակերտները վերլուծում են հայերենի քերականության համակարգը՝ սկսելով քերականության սահմանումից. այն բառացի ընդօրինակումն է Միքայել Չամչյանի սահմանման. «Քերականութիւնն է արհեստ ուղիղ խօսելոյ եւ անսխալ շարադրելոյ»²² (46բ)։ Աշակերտներից Աշոտը դժգոհ է քերականության նման սահմանումից՝ ասելով. «Ո՞վ չէ կարող խօսիլ եւ գրել, ամենայն մարդ կխօսի եւ կգրէ, ինչպէս անգղիացին անգղիերէն, գաղղիացին գաղղիերէն... եւ այսպէս հայն՝ հայերէն» (46բ), սակայն Վարդգեսը բացատրում է, որ Աշոտը մոռանում է «ուղիղ» բառը, քանի որ տարբերություն կա «խօսելու» եւ «ուղիղ խօսելու» միջեւ։ Հաջորդիվ Աշոտը զարմանք է հայտնում՝ մի՞թե կա մարդ, որ ուղիղ չի խօսում եւ գրում, իսկ Վարդգեսը շտապում է պատասխանել. «Դու, չգիտնալով ուղիղ խօսելոյ եւ գրելոյ կանոններն, կկարծես թէ ուղիղ է խօսածներդ ու գրածներդ» (47ա)։

Այնուհետեւ Աշոտը թվարկում է քերականության «գլխաւոր մասունք» գիր, վանկ, բառ եւ բան», եւ շարունակում. «Գրից կշինուի վանկն,

²² Հմմտ. ՄԻՔԱՅԷԼ ՉԱՄՉԵԱՆ, Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի, Վէնէտիկ, 1779, էջ 146։

վանկից՝ բառն... բառից բանն...» (47ա): Հեղինակն ավանդական կերպով տարբերում է ութ խոսքի մաս՝ անուն (գոյական, ածական), դերանուն, բայ, ընդունելություն, նախադրություն, մակբայ, շաղկապ եւ միջադրություն²³ (47բ): Տղաները հարց—պատասխան երկխոսության միջոցով տալիս են այս կամ այն քերականական երեւույթի սահմանումը, բերում օրինակներ, ուղղում միմյանց սխալները:

Տրված է անվան հետեւյալ սահմանումը. «Մասն բանի եւ առաջին տեսակ բառից, որ նշանակէ զիրս զգալիս կամ իմանալիս, այսինքն՝ զանուանս անձանց իրաց տեղեաց եւ այլում առարկայից» (48ա): Հետո առանց որեւէ դասակարգման աշակերտները թվարկում են մի շարք հատուկ անուններ՝ անձնանուններ եւ տեղանուններ, իսկ վերջում տալիս գոյական անվան յուրօրինակ սահմանում. «Գոյական անունն ցոյց կու տար անուանք անձանց եւ տեղեաց, այս բառերն են գոյական» (48ա): Այնուհետեւ շարունակելով երկխոսությունը գոյականի մասին՝ Վարդգեսն Աշոտի ասածին ավելացնում է. «Այն ամենայն իր եւս, ինչ որ կտեսնես, են գոյական» (48ա), եւ հանձնարարում Աշոտին գրել անուններ «1. Կահից սենեկի քո, 2. Կահից դասատան քո, 3. Անասնոց գոմոյն, 4. Խաղալեաց քոց, 5. Ծաղկանց պարտիզի ձերոյ» (49ա): Վարդգեսն Աշոտին սովորեցնում է գոյականի տեսակները եւ Չամչյանի օրինակով առանձնացնում «ընդհանուր, յատուկ եւ հաւաքական»²⁴ գոյականներ. «Անունդ երէց մարթէ տալ ամենայն երիցանց, վասն որոյ է ընդհանուր, անունդ Սահակ եւ Ղեւոնդ, որովհետեւ առանձին յատուկ անուանք են իւրաքանչիւրոց, վասն որոյ են յատուկ, իսկ անունդ Ժողովուրդ, որովհետեւ մէկ բառով բազմութիւն մարդկանց կնշանակէ, վասն որոյ է հաւաքական» (49աբ), եւ հանձնարարում Աշոտին ամեն տեսակին պատկանող բառեր գրել՝ սերտածը ամրապնդելու համար: Հաջորդիվ Վարդգեսն Աշոտին բացատրում է գոյականի թվի քերականական կարգը. «Ուրեմն անունը կլինի եզական, որ զմի ինչ նշանակէ կամ յոգնական, որ զբազումս նշանակէ» (50ա), ապա՝ Աշոտին սովորեցնում հոլովները.

«Աշոտ. Լաւապէս հասկացայ, ուրեմն գրեմ Ձեզ այդպէս եզական եւ յոգնական անուանք, բայց ինչ պատճառաւ փայտ, փայտի, զփայտ, փայտի, փայտից, զփայտս:

²³ Հմմտ. անդ, էջ 155:

²⁴ Հմմտ. անդ, էջ 156:

Վարդգէս. Այդ կասուի հոլովումն կամ հոլով անունաց: Զեզ հարցանեմ
 ո՞վ, ի՞նչ, ի՞նչպէս կպատասխանես:

Աշոտ. Կպատասխանեմ մարդ, այգի:

Վարդգէս. Ուրեմն այդ է ուղղական հոլով, որովհետեւ բառն է ուղիղ եւ
 անփոփոխ: Ո՞րք կամ ո՞յր:

Աշոտ. Մարդոյ, այգւոյ:

Վարդգէս. Ուրեմն այդ է սեռական, որ ցուցանէ զսեփականութիւն ին-
 քեան առարկայի իմիք: Առ ո՞, ո՞ւմ, ո՞ւր:

Աշոտ. Առ մարդն, ցմարդն, մարդոյ, այգւոյ, ցայգի:

Վարդգէս. Ուրեմն այդ է տրական, որովհետեւ ցուցանէ զտեղի առար-
 կային: Զո՞ կամ զի՞նչ:

Աշոտ. Զմարդ, զայգի:

Վարդգէս. Ուրեմն է այդ հայցական, որովհետեւ զընդունօղն ներգոր-
 ծութիւն առարկայից: Յորմէ՞ կամ ուստի՞:

Աշոտ. Ի մարդոյ, յայգւոյ:

Վարդգէս. Ասի այդ բացառական, քանզի յայտ առնէ, յորմէ ելանէ
 կամ ծագի առարկայն: Զորմէ՞:

Աշոտ. Զմարդոյ, զայգւոյ:

Վարդգէս. Ասի այդ պատմական, ըստ որում, նշանակէ զառարկայն,
 վասն որոյ է բանն: Ի՞նչ, որո՞ով:

Աշոտ. Մարդով, այգեաւ:

Վարդգէս. Կոչի գործիական, քանզի ցուցանէ առարկայն, որով է իրն:
 Զի՞նչ, զորո՞ով:

Աշոտ. Զմարդով, զայգեաւ:

Վարդգէս. Այդ եւ կոչի պարառական, զի ցուցանէ զշրջապատ եւ զմա-
 կերեւոյթ առարկային: Յորո՞ւմ:

Աշոտ. Ի մարդ, յայգի:

Վարդգէս. Ասի եւ այս ներգոյական, որովհետեւ նշանակէ զմէջ տեղ-
 ւոյն, իսկ ձայն տաս կոչես այդ առարկային:

Աշոտ. Ո՞վ մարդ, ո՞վ այգի:

Վարդգէս. Վերջապէս այդ եւս կոչական, որովհետեւ նշանակէ զկո-
 չումն առարկային» (50ա—51ա):

Քերականութեան հեղինակն ընդունում է տասը հոլով եւ պահպանում
 այն անվանումները, որոնք հանդիպում են Զամչյանի քերականութեան

մեջ²⁵: Հոլովման համակարգը մանրամասն, օրինակներով Աշոտին սովորեցնելուց հետո Վարդգեսը Աշոտին հանձնարարում է սովորել գծապատկերով առանձնացրած «պատկեր փոփոխութեան պարզ հոլովմանց» եւ «պատկեր փոփոխութեան խառն հոլովմանց» (51բ):

Ավարտելով գոյականի քննությունը՝ Վարդգեսն Աշոտին բացատրում է հաջորդ խոսքի մասը՝ ածականը, եւ առանձնացնում նրա տեսակները: Աշոտն ասում է, որ ծերունի Վահրամն իրեն սովորեցրել է, թե ածական է համարվում այն անունը, որը «նշանակէ զորպիսութիւն, զորքանութիւն եւ զայլ ամենայն հանգամանս գոյականացն», իսկ Վարդգեսն օրինակներով ներկայացնում է այն: Շարունակելով ածականի մասին խոսքը՝ Վարդգեսը սովորեցնում է ածականի համեմատության աստիճանները. «առաջին աստիճանն լինելով ի հաւասարութեան, ասի դրական, երկրորդն, որովհետեւ առաւել քան զդրական, ասի բազդատական, եւ երրորդն, որովհետեւ նշանակէ առաւել քան եւ զբազդատական, ասի գերադրական» (53ա): Հատվածական բնագիրն ավարտվում է ածականի մասին նյութով. «Ածականն որովհետեւ առանց գոյականի չի մտնիր խօսից, վասն որոյ եւ պէտք է համաձայն լինի գոյականին ըստ մեծի մասին թուով եւ հոլովիւ, ուստի եւ ինչպէս գոյականք կշինի ըստ թուոյն եզական կամ յոգնական, այսպէս եւ կշինին ածականք եւ ինչպէս գոյականաց հոլովմունքն են տասն, այսպէս եւ ածականաց եւ հոլովին միեւնոյն հոլովմունք փոփոխութեան պատկերի վերայ» (53ա):

Վերոհիշյալ ձեռագրերում առկա հատվածական աշխատությունների քննությունից պարզ է դառնում, որ դրանք ընդարձակ քերականություններից ինքնանպատակ չեն համառոտված կամ ծաղկաքաղ արված, այլ հատուկ ուսուցման համար նախատեսված մանր բնագրեր են: Կարծում ենք՝ նման հատվածական քերականությունների վերհանումն ու ուսումնասիրումը կնպաստեն լրացնելու-ամբողջացնելու արդեն իսկ ուսումնասիրված, հրատարակված քերականական աշխատությունների շղթան:

²⁵ Հմմտ. անդ, էջ 185:

РЕЗЮМЕ

Грамматика армянского языка по большей части изучена, однако, согласно изученному рукописному материалу, возможность наполнения истории грамматики новыми данными не исчерпана. В качестве источника мы выделили три рукописи из Матенадарана, относящиеся к XVII—XIX векам. Они содержат отрывочные грамматики, связанные с исследованием.

Первая рукопись — М №2281, — представляет собой сборник различных материалов, написанных до 1668 года. Место написания неизвестно. Грамматический текст не содержит названия, он описан вопросами и ответами. Содержание включает грамматику и ее составляющие, из частей речи описано лишь существительное. Далее следует рукопись М №4305. Она написана в XVIII веке. Как место написания рукописи, так и автор грамматики неизвестны. Отрывочная грамматика содержит только глагол. Последняя из рукописей — М №9129, — написана в 1844—1867 годах сначала в Тбилиси, затем в Ахалцихе. Автором раздела грамматики нашего изучения является священник Акоп Тер-Закарян-Суренянц — преподаватель Ахалцихинского государственного королевского колледжа. Раздел озаглавлен «Журнал грамматики», содержит компоненты грамматики и из частей речи существительное.

Изучение этих отрывочных текстов показывает, что выделение данных отрывков из целостных грамматик не было самоцелью: они представляют собой краткие тексты для специального обучения.

SUMMARY

The grammar of the Armenian language has been largely studied; however, according to the studied manuscripts, the possibility of filling the history of grammar with new data has not been exhausted. As a source, we have identified three manuscripts from Matenadaran dating back to the 17th—19th centuries; they contain fragments of the grammar related to the study.

The first manuscript M №2281 is a collection of various materials written prior to 1668; the place of writing is unknown. The grammatical text is not entitled; it is described by questions and answers. The content includes grammar and its components, only the noun is described among the parts of speech. This is followed

by the manuscript M №4305, which was written in the 18th century. The place of writing of the manuscript and the author of the grammar are also unknown. The fragmentary grammar speaks only about the verb. The last manuscript is M №9129, written from 1844 to 1867, first in Tbilisi, then in Akhaltsikhe. The author of the grammar section of our study is priest Hakob Ter-Zakaryan-Surenyants, a teacher at the State Royal College of Akhaltsikhe. The section is entitled «Journal of Grammar», contains grammar components and speaks of the noun only among the parts of speech.

The study of these fragmentary texts shows that extracting those passages from the overall grammar was not an end in itself; the short texts were destined for special training.

